

ВИВЧЕННЯ МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН (СТОСУНКІВ) НА ЗАКАРПАТТІ 90-х років ХХ ст.

Важкові зміни в етнополітичній площині на теренах СРСР на початку 90-х років ХХ століття зумовили ряд тенденцій в соціально-політичному і духовно-культурному житті України. Державна незалежність, вирішували питання політичного згуртування українського етносу, викликала до життя чимало етнополітичних проблем. Серед них - проблеми державної мови та російськомовного населення, етнічного ренесансу національних меншин, сепаратистських проявів в Південно-Східній Україні, на Закарпатті.

В силу об'єктивних причин (компактне та дисперсне проживання національних меншин; особливе геополітичне розташування) особливо виразно подібні тенденції проявилися на Закарпатті. Тому проблема динаміки етнічних процесів в краї у 90-х роках ХХ століття є особливо актуальною. Власне, в цей період (становлення української державності) на Закарпатті почала формуватись місцева модель регулювання міжетнічних відносин, спостерігаються закономірні (з точки зору теорії етносу) етнополітичні і етнокультурні орієнтації українців та етнічнонаціональних меншин краю, етніodemографічні та етносоціальні процеси, чітка мобільність етніденіфікацій, прояви реідентифікації, порівняно із останнім переписом населення 1989 року.

Зростання чисельності національно-культурних товариств, дискусії довкола проблеми русинства, зростання міграційних, особливо еміграційних потоків із чітким етнічним характером, прояви міжетнічних суперечностей та інші аспекти етнічних процесів викликали до появи як публіцистичної, так наукової літератури з цієї проблематики. Тому, на наш погляд, нарізла актуальність осмислення стану наукової розробки проблеми, окреслення перспектив подальшого дослідження.

Питання *міжетнічних відносин (стосунків)* в часи незалежності української держави стало предметом наукових студій М.Макари. Вчений вказує на зростаюче напруження, апатію до громадсько-політичного життя, еміграційні настрої, помітну національну замкнутість в середовищі угорців, румунів, євреїв краю. Визначальним чинником таких явищ дослідник

труднощі в соціально-економічному житті України (10,270-271). М.Макара акцентує увагу на зниженні "німецького етнічного масиву краю", заробітчанстві румунів області, соціальних негараздів представників циганської етнічної меншини краю (10,274-277). Загалом став міжетнічних відносин в пастуших студіях дослідник оцінює як "толерантний", виступає проти зокреанських закликів поділу на "своїх" та "чужих" (10,277; 9,34-35; 11,54).

Однак деякі ілюстрації толерантності міжетнічних відносин на Закарпатті потребують критичної оцінки. Так, М.Макара і І.Мигович вказують на "кожну третю закарпатську сім'ю", яка об'єднує представників різних етнічних спільнот, тенденцію зростання міжетнічних шлюбів (20,405). На наш погляд, така картина етносоціального буття краю далека від реальності. По-перше, як вказують С.Федака і В.Задорожний, "попри всю штучну провиантну змішаних шлюбів", переважна кількість сімей на Закарпатті (83,8%) однопонаціональні; в більшості із таких саме українські (77,8%), тоді як згідно з Україною такий показник становить 67% (6,269). По-друге, ендогамність закарпатських сімей, переважно українських, явно прослідковується навіть на основі емпіричних спостережень. По-третє, у випадку із проблемою різної етнічної ідентифікації дітей та батьків, то це дійсно "історично склалось" (думка вчених), якщо за великий проміжок історичного часу рихувати другу половину ХХ століття і процес виховання радянської людини ("совка"), звідси - явище етнічної маргіналізації молодого покоління, особливо в містах області.

В.Бедзір, І.Сюсько, Г.Верещ звертають увагу "гіперполітизацію національно-культурних рухів та товариств", становлення національно-політичних еліт. Разом з тим відзначають амбіційний підхід до розвитку національно-культурних товариств, створення паралельних організацій, що послаблює процеси оптимізації етнокультурного розвитку етнопонаціональних меншин краю (2,76; 3,15; 4,20).

Вислужено на основі проведених етносоціологічних обстежень будуть свої висновки О.Пеліна, І.Мигович, В.Бедзір, Т.Клишченко.

Так, І.Мигович і О.Пеліна використовують в ході проведення дослідження чотири групи понятійного матеріалу, що відображають різні ступені динаміки етнічних процесів на Закарпатті, використовують дев'ять етносоціальних полей

дослідження (22,24-25). Результати обстежень показують можливість поділу представників основних етнічних спільнот краю за принципом відношення до Закарпаття як "до землі предків" (румунів, угорців, русинів, словаків, німців) і як до "місця проживання" (цигани, росіяни, "етнічні українці", інші національності). Якщо в першій групі домінують регіонально-партикулярні орієнтації, то в представників другої вони не чітко виражені (22,25,27).

Дослідники вказують на виділення "етнічної групи русинів", прогнозують її подальшу асиміляцію або ж формування нової етнічної спільноти. Інша тенденція - національна маргіналізація, "зникнення етнічних груп Закарпаття" до рівня конвекції, яка здатна перейти в субетнос на основі територіальної солідарності (22,27).

Новаторський підхід студій І.Миговича і О.Пеліна - дослідження рівня (стадії) розвитку преставників основних етнічних спільнот краю, вимірювання їхньої пасіонарної активності. Дослідження показують високий рівень пасіонарності в німців, румунів, словаків, угорців, нижче середнього рівня такий показник у циган, українців та мінімальний - у русинів (22,26; 29,205).

На нашу думку, існують певні протиріччя в подібних результатах дослідження. Якщо пасіонарний рівень русинів на 2/3 в замираючому стані етногенезу, то в членів і активістів товариства ім. О.Духновича цей показник на стадії піднесення, в активній фазі. Дослідники роблять висновок про формування ядра русинського руху, що може вивести більшу частину етнічної групи із гомеостатичного зацеплення (22,26).

Проте, соціологія відомі концепції про еліти, контреліти, квазіеліти, "середньостатистичного споживача", варно-класовий, соціально-груповий поділ суспільства і т.д. і т.п. Це - таксономічні підрозділи соціуму. Вони представлені практично у всіх етнопонаціональних спільнотах і відзначаються різним рівнем "пасіонарного запалу" та відношенням до формування соціокультурного простору етнічної спільноти. Але вони ні в якій мірі не представляють особливе "ядро" "етнічної групи" (русинів) - мозаїчної складової (етнографічної зони або ж навіть субетносу) спільноти вищого таксономічного рівня - українського етносу. Добре видно, що у випадку простої некомпетентності в основах етнології, автори роблять висновки на засадах

соціологічних концепції етнічності, апріорно відстоюючи ідеологічну модель політичного русинства на благо закордонним гравцям на "великій шахівниці" центральньо-європейського ареалу. На наш погляд, більш вдалим поштоном до об'єктивного висновку подібного *modus vivendi* можуть стати окремі тези із "Кодексу професійної етики етнографа", прийняті Міжнародним науковим братством українських антропологів, етнографів і демографів 1992 року. А саме: "не формулюй проблему там, де її не бачить сам народ; не бери на себе функції самого народу; не вбавляй науки... поверховими, неточними спостереженнями, скороспінними висновками".

О.Пелін будує цікаву та оригінальну архітектуру міжетнічних відносин в краї. Роль нівелюторів конфліктного потенціалу між західним, східнослов'янським блоками етносів і групою ізолянтів відірвуть угорці та русини (32,64-66; 28). Пізніші дослідження (1998 рік) вченого показали динаміку, зміну архітектури міжетнічних відносин на Закарпатті. Зокрема, німці зайняли місце в середовищі ізолянтів, поряд із циганами та євреями (?- М.З.). Між групами "угорці-румун-словаки" і "росіяни-русини-українці" склались "етнічні паритети". Дослідник формулює тезу про зростання міжетнічної конфліктності через трансформацію звичної системи міжетнічних паритетів та структури "закарпатського буфера" (31,81-82).

Динаміка міжетнічних відносин в глобальному контексті дає змогу відобразити своєрідну авторську модель про "систему координат етнічного простору", високий рівень конфліктності в "трьохвимірному етнічному просторі" через вплив Z-фактора на міжетнічну динаміку (30;31,83). У подібних дослідженнях треба також враховувати "конфліктність" та реактивні лідерів русинського руху та простих "русинів, що проживають у сільській місцевості". Також виникає непорозуміння від диференціації "етнічних груп" "русини", "закарпатці", "українці", "інші ("радянські")" розміщені дослідником в різних системах вказаних координат. Виникає питання- де розміщується міжпоколінна етнічна спільнота, яка наразі має етнонім "українці", адже виключно соціально-політичні чинники обумовили існування етнічних маргіналів- радянських людей, закарпатців, російськомовних та угромовних русинів. Розглядати їх як "етнічні групи" означає, власне, некоректне використання дефініцій в наукових розвідках. На наше переконання, студія претендує на

виключно соціологічну модель міжетнічних відносин, оскільки чистуватимуть методи та історіософські засади теорії етносу, загалом етнологічної науки.

Т.Клиниченко, базуючись на результатах соціологічного дослідження (травень 1992 рік), вказує на тенденцію до погіршення міжетнічних стосунків в середовищі угорців та росіян краю (7,86-88). Дослідниця зазначає про роль етнічного фактору у виборі друзів, уявленнях про майбутній шлюб серед учнів шкіл міст Ужгорода, Чопа, Берегова. Особливо високий показник у цьому відношенні серед угорців області (7,89-91). Влучним та справедливим є зауваження автора статті про джерела русинства в прогалинах знань, а не якихось переконаннях, особливо серед молодого покоління (7,93).

В.Бедз'яр дослідив міжетнічне контактування представників основних етнічних спільнот в локальному масштабі- на прикладі м.Ужгорода. Дослідження побудовано на основі експертного опитування 23 осіб, майже половина з яких керівники або активісти національно-культурних товариств, що зумовило особливі результати дослідження (1,351). Більшість респондентів оцінила міжетнічні відносини як певною мірою напружені (1,354,358-359). Низька оцінка співпраці між громадськими організаціями національних меншин краю ще раз підтвердила тезу про заполітизованість товариств, амбіції керівників національно-культурних товариств, постійне зволікання на недостатнє фінансування, непропорційне представництво в економічних і політичних структурах області і т.ін. (1,361-362).

В широкому (теоретико-методологічному) плані розглядає міжетнічні стосунки на Закарпатті В.Свтух, Н.Макаренко. В.Свтух пропонує виявити інтегративність процесів маргіналізації та роль соціальних факторів в міжетнічних стосунках, оскільки такі необхідні дослідження не проводяться (5,212). Базуючись на теорії Е.Сміта про структуру етносу, дослідник вказує на безперспективність русинства. Оскільки даються всілякі дії об'єктивних чинників, не суб'єктивістські ідеї на рівні політиканства. В.Свтух справедливо зауважує, що русини не мають чітко вираженої структури етносу за Е.Смітом- відсутнє ядро етносу (в етнологічній теорії, не соціологічній елітарній концепції), а русини, які проживають за кордоном представляють маргінальні верстви населення відповідних держав, асимілюються іншими етносами (5,215-216).

Н.Макаренко зазначає про вплив на етнічні процеси характеру швидкісного поступу України, роль офіційної політики уряду української держави в сфері міжетнічних відносин (12,39-40). На сучасному етапі міжетнічні відносини на Закарпатті характеризуються наступними тенденціями: інтеграція в управління; забезпечення національно-культурних, інформаційних, освітніх потреб етнічнонаціональних меншин; об'єднання в етнічних кордонах; чітка самоідентифікація національних меншин краю (12,40). Н.Макаренко звертає також увагу на різновекторні тенденції в середовищі етнічнонаціональних меншин-орієнтація словаків на автономізацію області, намагання румунських громадських об'єднань ототожнювати молодаван та румун (?; але це є доволі історично справедливим процесом-М.З.) і т.д. (12,41).

Окремим предметом нашого аналізу є комплекс проблем соціального та етнічного самопочуття, ціннісних орієнтацій населення, що активно впливають на стан і динаміку міжетнічних відносин на Закарпатті. У монографії "Соціальне самопочуття і ціннісні орієнтації закарпатців" на основі широкого спектру методів дослідження І.Мигович і А.Колібаба зробили соціологічний аналіз тенденцій соціально-політичного, економічного, культурного розвитку Закарпаття в перші роки державної незалежності України (26).

Соціальне самопочуття, як наукову категорію, дослідники проєктують на дослідження українців та етнічнонаціональних меншин краю. І.Мигович і А.Колібаба вказують на низький рівень соціального самопочуття росіян і угорців порівняно з українцями, що пояснюється психологічними чинниками (26,30-31). Дослідники вказують на вагомий зміни параметрів цінних орієнтацій населення за часів незалежності України. На тлі важкого матеріального становища населення Закарпаття відбувається формування нових тенденцій: етнокультурний ренесанс, етнополітичні орієнтації українців та етнічнонаціональних меншин краю (26,64-65), зміна балансу в етнокофесійному плані (26,94-96,73-74,105-106), проблема русинства, самоврадності (автономії) і т.ін. (26,96-98,110-111).

І.Мигович і А.Колібаба обґрунтовують тезу про наявність космополітизму і толерантності в переважній більшості населення краю, консерватизм мислення і релігійність жителів середнього і старшого віку. Відповідно, сироби посилення політичної

істинності в краї сприймаються нав'язані зовні, тому наявний своєрідний регіональний партикуларизм, звідки корені політичного русинства (26,82).

Результати досліджень вчених творчо розвинуті та узагальнені в чисельних наукових статтях (8; 13; 18; 19; 23; 24; 25; 27,40-51). Важливо, що дослідники в наступних публікаціях показали різницю соціального та етнічного самопочуття українців та етнічнонаціональних меншин краю. На основі результатів соціологічних досліджень вони переконливо доводять, що виключно соціальний дискомфорт відчувають росіяни і угорці, а етнічне самопочуття негативне тільки у циган, низьке у росіян, словаків (8,10-11; 27,47-49; 25,55-57). Звідси, І.Мигович і А.Колібаба роблять висновок про потенційну конфліктність циган, депресію росіян та готовність до відстоювання своїх етнічних інтересів угорського населення області (8,11; 14,33-35).

І.Мигович звертає увагу на етнокофесійний аспект конфліктності в Закарпатті (16,31-63; 21). Адже за часів незалежності України релігійна мережа краю набула мозаїчної картини. Конфлікти часом переходять із латентного стану до загострення (14,36-37; 15,116; 27,90-96; 17,63-65). Такий аспект досліджень також важливий при комплексному осягненні проблеми етнічних процесів на Закарпатті 90-х рр. XX ст.

Отже, наразі вагомими постають наукові розробки проблем міжетнічних відносин (стосунків) на Закарпатті. Дослідники (М.Макара, В.Бедзір, І.Сюсько, Г.Верещ) відзначають тенденції до зростання напруженості в міжетнічних відносинах, національну замкнутість окремих національних меншин. Звертають особливу увагу на політизацію діяльності національно-культурних товариств краю. Результати соціологічних досліджень О.Пеліна, І.Миговича, В.Бедзіра, Т.Клишченко засвідчують тенденції до погіршення оцінки міжетнічних стосунків в середовищі угорців, росіян краю. Окремі дослідження (О.Пелін, І.Мигович) соціологізують проблему міжетнічних відносин, вносять непорозуміння через некоректне використання етнологічних дефініцій в контексті дослідження етнічних процесів. Змодельовані в такий спосіб соціологами процеси в царині міжетнічних відносин на Закарпатті потребують подальшого дослідження етнологами.

Окремі дослідники (В.Євтух, Н.Макаренко) розглядають міжетнічні відносини на Закарпатті в контексті державотворчих

процесів в Україні. Заслужують на увагу ілюстрація В.Ситухи безперспективності політичного русніства в контексті теорії Е.Сміта; спостереження основних тенденцій міжетнічних відносин на Закарпатті, врахування їхньої різноманітності Н.Макаренко.

Проблеми соціального та етнічного самопочуття, ціннісних орієнтацій населення Закарпаття комплексно досліджені І.Мигович і А.Колібаба. На основі соціологічних досліджень вони роблять висновки про істотні зміни в структурі ціннісних орієнтацій в умовах державної незалежності України. Результати розвідки засвідчили низький рівень соціального самопочуття угорців і росіяни краю, негативне етнічне самопочуття ніган, відповідно низький його рівень в росіяни, словаків.

Загалом, маємо підстави твердити, що проблема етнічних процесів на Закарпатті 90-х років ХХ століття, за винятком бурхливих публіцистичних дебатів, вже зайняли чимале місце в наукових студіях дослідників. Різноманітність підходів, теоретико-методологічних (історіософських) засад, окремі суб'єктивні точки зору, недостатність джерельної бази даються взнаки при детальному історіографічному огляді проблеми. Поява нових джерельних даних (архівних, статистичних) в перспективі дасть змогу досягнути багатовимірності етнодемографічних, етноподітичних, етносоціальних, етнокультурних аспектів етнічних процесів на Закарпатті часів української державності. Проведені прикладні етносоціологічні обстеження та етнологічні польові спостереження та опитування засвідчать динаміку (яко статичну) етнічної самоідентифікації українців та етнопонаціональних меншин краю. Отже, безперервний шлях наукового пошуку, особливо в галузі етнології, в недалекій перспективі дозволить комплексно зрозуміти логіку етнічних процесів на Закарпатті в умовах державної незалежності України.

1. Бедзір В. Міжетнічне контактування в Ужгороді в оцінках представників основних етногруп // Соціальні виміри суспільства. Збірка наукових робіт молодих науковців. Випуск 3.- К.: Інститут соціології, 1999.- С.349-363.
2. Бедзір В., Сюсько І. Земля праматірня чи "падбана"? // Тиса.- 1995.- №1-2.- С.71-74.
3. Вереш Г.Й. Міжнаціональні відносини в Закарпатті: проблеми і шляхи вирішення // Українська мова на Закарпатті: у

минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5-6 травня 1992 року).-Ужгород: Патент, 1993.- С.11-16.

4. Вереш Г.Й. Стан і тенденції розвитку національних відносин на Закарпатті // Матеріали науково-практичної конференції "Міжетнічні відносини в Закарпатті: історія, сучасні проблеми".- Ужгород: Патент, 1994.- С.16-22.
5. Сіух В.Б. Міжетнічна взаємодія у Карпатському регіоні: деякі методологічні проблеми дослідження // Українські Карпати: Матеріали міжнародної наукової конференції "Українські Карпати: етнос, історія, культура" (Ужгород, 26 серпня - 1 вересня 1991 р.)- Ужгород: Карпати, 1993.- С.210-217.
6. Задорожний В., Федака С. Українці на Закарпатті: минуле, сучасне, майбутнє // Дослідження історії соціально-економічного розвитку краю Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи. Доповіді та повідомлення наукової конференції присвяченої 70-річчю доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника освіти України Гранчака Івана Михайловича 7 жовтня 1997 року.- Ужгород: Патент, 1998.- С.261-271.
7. Кличенко Т.В. Формування толерантних міжетнічних стосунків на рівні соціальної групи (за результатами соціологічних досліджень в середній школі України) // Етнополітична ситуація в Україні: спроби наукової інтерпретації.- К.: ІНТЕЛ, 1993.- С.75-94.
8. Колібаба А. Індивід та його рід. Соціальне та етнічне самопочуття етнопонаціональних спільнот Закарпаття // Карпатський край.- 1997.- №1-5.- С.8-11.
9. Макара М.П. Деякі питання історії й сучасної етнополітичної ситуації в Закарпатті // Матеріали науково-практичної конференції "Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті".- Ужгород: Патент, 1997.- С.32-45.
10. Макара М.П. Деякі питання сучасних міжнаціональних відносин на Закарпатті // Українські Карпати: Матеріали міжнародної наукової конференції "Українські Карпати: етнос, історія, культура" (Ужгород, 26 серпня - 1 вересня 1991 р.)- Ужгород: Карпати, 1993.- С.267-278.
11. Макара М.П. Зберегти толерантні міжетнічні відносини на Закарпатті // Матеріали науково-практичної

- конференції "Міжетнічні відносини в Закарпатті: історія, сучасні проблеми". - Ужгород: Патент, 1994. - С.50-56.
- 12.Макаренко Н. Деякі особливості міжетнічних стосунків в Закарпатському регіоні України // Етнічна історія народів Європи: Національні меншини. Етнoархеологія: Збірник наукових праць. - К.: Стілюс, 1999. - С.39-41
- 13.Мигонич І. Закарпатті: хто є хто? Вартісні орієнтації країн // Карпатський край. - 1994. - №5-6. - С.6-10.
- 14.Мигонич І. Конфліктність в закарпатському соціумі: етноконфесійний аспект // Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х років ХХ ст.): Матеріали міжнародної наукової конференції. 26-27 вересня 1996 року. - Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського обласного комітету у справах преси та інформації, 1997. - С.29-38.
- 15.Мигонич І. Конфліктність з етноконфесійним відпінком. Як проявляється вона в закарпатському соціумі // Вісн. - 1997. - №9. - С.108-117.
- 16.Мигонич І. Релігії і церкви в нашому краї. - Ужгород: Патент, 1993. - 112с.
- 17.Мигонич І. Релігійність в поліетнічному середовищі // Карпатський край. - 1999. - №1-3. - С.60-65.
18. Мигонич І. Соціальне самопочуття і ціннісні орієнтації населення Закарпаття в умовах суспільної трансформації // Матеріали науково-практичної конференції "Міжетнічні відносини в Закарпатті: історія, сучасні проблеми". - Ужгород: Патент, 1994. - С.43-49.
- 19.Мигонич І. Ціннісні орієнтації населення Закарпаття: динамізм, амбівалентність // Філософ. і соціол. думка. - 1995. - №7-8. - С.101-112.
- 20.Мигонич І., Макара М. Етнічна культура і міжнаціональне спілкування // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність / Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1-4 вересня 1993 року). - Ужгород: Граждя, 1994. - С.397-406.
- 21.Мигонич І., Макара М. Конфліктний потенціал етноконфесійного фактору в Закарпатській області // Важливі віхи в історії Мукачівської греко-католицької єпархії. Доповіді наукового семінару, присвяченого 250-річчю заснування духовної семінарії. - Ужгород: Патент, 1998. - С.82-89.
- 22.Мигонич І., Пелін О. Кедь є розум- за циганським не йди вояком (об'єкт дослідження- міжетнічні стосунки) // Карпатський край. - 1996. - №5-7. - С.24-27.
- 23.Мигонич І.І. Етнoнаціональний фактор у соціальній роботі // Міжетнічні відносини на Закарпатті: стан, тенденції і шляхи поліпшення: Матеріали науково-практичної конференції / Під загальною редакцією П.В. Токаря. - Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ у справах преси та інформації, 2001. - С.79-87.
- 24.Мигонич І.І. Особливості соціалізації і соціальної адаптації населення в поліетнічному Закарпатті // Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення. Збірник наукових статей. - К.: "Студцентр" / НІКА- Центр, 1998. - С.70-81.
- 25.Мигонич І.І. Проблеми соціалізації основних етнoнаціональних спільнот Закарпаття // Матеріали науково-практичної конференції "Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті". - Ужгород: Патент, 1997. - С.46-57.
- 26.Мигонич І.І., Колибаба А.В. Соціальне самопочуття і ціннісні орієнтації закарпатців (за матеріалами соціологічного дослідження). - Київ-Ужгород: Патент, 1994. - 148с.
- 27.Мигонич І.І., Макара М.П. Закарпатський соціум: етнологічний аспект. - Ужгород: Патент, 2000. - 160с.
- 28.Пелін А. Между Европой и миром восточных славян // РГО-інформ. - 1998. - 10 березня. - С.8.
- 29.Пелін А. Фазы этногенеза наиболее распространенных этнических групп Закарпатья. Этносоциологический аспект // Социально-экономические та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х років ХХ ст.): Матеріали міжнародної наукової конференції. 26-27 вересня 1996 року. - Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського обласного комітету у справах преси та інформації, 1997. - С.203-206.
- 30.Пелін А.В. Z-фактор и возможность профилактики межэтнических конфликтов // Міжетнічні відносини на Закарпатті: стан, тенденції і шляхи поліпшення: Матеріали науково-практичної конференції / Під загальною редакцією

П.В. Токаря.- Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ у справах преси та інформації, 2001.- С.69-72.

31. Пелин А.В. Динамика межэтнических отношений Закарпатья 1995-1998 годов // Ученые записки Симферопольского государственного университета.- Симферополь, 1999.- №11.- С.76-84.
32. Пелин А.В., Голубева А.В. Конфликтный потенциал межэтнических отношений на Закарпатье и механизм его нивелирования // Матеріали науково-практичної конференції "Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті".- Ужгород: Патент, 1997.- С.63-66.